

13. Обрядова та звичаєва практика українців

УДК 393.05.94

Людмила Главацька

Передпоховальні звичаї та обряди населення східної Бойківщини: дохристиянські і християнські традиції

На основі етнографічних матеріалів та польових записів авторки, зібраних у наукових експедиціях протягом 2007-2011 роках в Рожнятівському та Долинському районах Івано-Франківської області, відтворені передпохоронні звичаї та обряди населення східної Бойківщини. Показано нашарування дохристиянських та християнських традицій, їх переплетіння та взаємодоповнення. Охарактеризовано наступні обряди та звичаї: полегшення передсмертної агонії людини, перші години після смерті, ритуальні обмивання та обрядження покійників, виготовлення труни і підготовка могильної ями, голосіння біля померлого, ритуальні нічні чування в домі покійного та обрядові ігри біля померлого: «Бити дупака», «Везуть цеглу», «Лашук», «Шишак» та інші. Зафіксовано зразки місцевого фольклору зокрема приповідки та голосіння. Зібрано місцеві народні назви та терміни, багато з яких вже вийшли із активного вжитку. Показано локальні особливості обрядодій, які збереглися на сьогодні. Проводяться паралелі із поховальними традиціями інших регіонів України.

Ключові слова: передпоховальна обрядовість, східна Бойківщина, померлий, труна, голосіння, обрядові ігри

Ludmila Glavatska

Customs and rituals connected with funeral and burial ceremony of the population of the eastern Boikyvshchyna: pre-Christian and Christian traditions

Based on ethnographic materials and field records of the author, collected in scientific expeditions during 2007-2011 in Rozhnyativ and Dolyna districts of Ivano-Frankivsk region, funeral customs and rituals of the population of eastern Boykivshchyna are reconstructed. Layers of pre-Christian and Christian traditions, their binding and complementarity are shown. Following rites and customs are characterized: *easing* the agony of a dying man, first hours after death, ritual ablution and dressing of the dead, making coffins and preparing the burial pit, mourning near the dead, funeral night vigil in the house of the deceased and ritual games near the deceased «Beat the dupaka», «Drive

the bricks», «Lashchuk», «Shishak» and others. Examples of local folklore including bywords and mourning are recorded. Local common names and terms, many of which are out of active use, are gathered. Special aspects of local rites, which survived until today, are shown. Parallels with the funeral traditions of other regions of Ukraine are drawn.

Keywords: funeral and burial rituals, eastern Boikivsychyna, dead, coffin, mourning, ritual games

У традиційній поховальній обрядовості українців християнські звичаї тісно переплелися з пережитками давніх похоронних ритуалів, що сягають своїм корінням у дохристиянські часи. Вони були ще досить міцними в першій половині ХХ ст. Тому поховальний обряд найповніше зберіг сліди давніх ритуальних актів, реліктову обрядовість та архаїчну лексику.

Нашим завданням є показати перший етап поховального обряду – передпоховальний. Будуть висвітлені такі аспекти як: звичаї, пов'язані з наближенням смерті; власне саме помирання та смерть; ритуальні обмивання та обрядження покійника; виготовлення труни та копання могили; голосіння біля померлого; ритуальні нічні чутвання та обрядові ігри біля померлого.

Поховальну обрядовість горян вивчали: І.Вагилевич, Я.Головацький [18], В. Гнатюк [13], В. Шухевич [37], М. Зубрицький [18], І. Свенціцький [31], З. Кузеля [23], [24], Ю. Кміт [19], Л. Дем'ян [25], Р. Гузій [14], [15], [16] тощо.

До названих праць потрібно додати і наукові розвідки іноземних етнографів, таких як: Ю. Любич-Червінський, Ю. Коперніцький, Й. Гоцький, К. Маковський, Р. Райнфусс.

Найчастіше про наближення чиєїсь смерті люди дізнаються зі снів. Хоча часто про це свідчить незвична поведінка домашніх тварин, птахів, невідомі звуки в хаті чи знадвору, падіння чи руйнування предметів, а також відчуття самого помираючого чи хворого.

У передсмертний час, якщо помираючий спроможний, то дає розпорядження родині щодо похорону (як і в що вбирати, як поминати, ділити майно, землю, господарство) тощо. Цікаві традиції наступництва на Бойківщині описував І. Франко, а саме традицію призначення «завідця» [34, с. 9].

У цей час людині, що при смерті, обов'язково потрібно було віддати борги і помиритися з ворогами. Так завжди було ще в перші

13. Обрядова та звичаєва практика українців

десятиліття ХХ століття. На знак прощення подавали один одному руку, інколи її цілували [16, с. 22]. З часом стало, що помираючий просить простити гріхи, а присутні тричі говорять: «Най Бог простить». Також запрошували до хати священника для сповіді та причастя.

Біля помираючого обов'язково повинен хтось бути, але при цьому не дозволяється плакати, голосити, інакше людині важко буде вмирати. «Всі присутні в хаті приклякали і молились, а головне не можна дуже плакати чи кричати родичам, тому що дух може повернутися до тіла і людині ще важче потім померти» [1]. Інколи залишають помираючого на деякий час на самоті. Для полегшення страждання читають спеціальні молитви «на схід душі».

Людині, що конає, до рук давали запалену «стрітенську» свічку та відкривали двері. «Щоб людина легше помирала після тяжких мук, відкривали двері і давали свічку в руки. Говорили, що світла дорога йому буде» [1]. Це робилося, очевидно, для того, щоб душа безперешкодно вийшла з дому.

Крім свічки в деяких селах до рук вмираючому вкладають розп'яття, а біля голови ставлять «дору'» (прісний, несолоний хліб, порізаний невеликими квадратами, – *авт.*) та святу воду, кроплять довкола смертного ложа.

Також для полегшення агонії з-під голови виймали подушку, бо, за віруваннями, пір'я обпікає тіло людини й перешкоджає виходу душі.

З найдавніших часів у бойків існувало уявлення про «легку» чи «важку» смерть. Тож, коли бачили, що людина довго мучиться і не може вмерти, застеляли під неї домотане полотно та клали його навхрест на всі боки хати.

«Щоб полегшити смерть, то клали кужівне полотно, як простинь» [2]. «Як людина довго не могла померти, у мене сторов не міг померти, мучився, то я сама брала полотно таке сирове (домоткане – *авт.*) і наохрест клала на всі боки хати» [1]. Переодягали помираючого в чисту білизну та перестилали постіль. Існує традиція перекладати помираючого на долівку, оскільки земля, за дохристиянськими уявленнями, має очищувальну силу або ж це є переходом людини до потойбічного (підземного світу).

Під час тривалої агонії відьом, знахарів, які самостійно не могли вмерти, робили отвір у стелі, розбирали дах. Можна припустити, що

це є залишками язичницького звичаю виносити тіло померлого не через двері, а через спеціальний пролом [27, с. 208].

В минулому факт смерті підтверджували органи місцевого самоврядування, які називалися «оглядачами мертвих» [16, с. 18].

На померлу людину казали мрець, «вмирлиць», «мерлець» «небожчик» [29, с. 437]. Крім дієслів померти, вмерти, згинути зустрічаються місцеві назви «заглипнути» чи «залипнути» [28, с. 274].

Смерть людини завжди була загальним горем і в давнину озивалася по селу церковним дзвоном – дзвонили «по душі». Побутує думка, що давніше роль дзвонів виконували дерев'яні клепала (била), про це згадується і в народній приповідці: «Вже по нім віддзвонили та переклепали» [32, с. 200].

У бойків є повір'я, якщо дзвони сильно резонують або «сердечко» дзвону після останнього удару ще раз дзенькне, то в родині станеться ще одна смерть [16, с. 18]. Крім траурної функції, церковний «подзвін» можливо первісно сприймався як охоронний засіб від злих духів [16, с. 18].

За християнськими канонами, з моменту смерті до поховання може бути не більше трьох днів, оскільки опісля «Бог не прийме душу». Треба зазначити, що за народною традицією приступати до будь-яких дій над померлим можна було не раніше ніж за дві години після смерті, бо потрібен час, щоб вилетіла душа.

Найперше покійному закривають очі, кладуть на них копійки переважно п'ять, далі вуста, підв'язують підборіддя. «Колись клали монети – п'ять копійок, щоб не дай Бог не відкрилися очі» [1]. За іншим тлумаченням, це гроші, щоб заплатити на «тім світі» за гріхи, скоєні померлим протягом життя [26, с. 60]. Руки складали на грудях або паралельно вздовж тіла. За давнім звичаєм, котрий існує в селах Суходіл та Луги Рожнятівського району, і нині до пазухи померлого кладуть обрізані нігті, вірячи, «що коли прийдеш на Страшний суд, Бог запитає: «Де твої нігті за прожиті літа?», – тому треба було класти в труну нігті» [1].

Обов'язково покійного обмивають водою з милом (давніше лугом), переодягають в новий одяг та зв'язують ноги мотузкою. Люди завжди дотримувалися думки, що «небожчик» має бути чистий і гарно вбраний, оскільки скоро постане перед Богом.

13. Обрядова та звичасва практика українців

Давніше мив мерця хтось із родини, починав роботу з молитви. Якщо вмерлий не мав дітей чи внуків, то кликали сусідів. «Колись, як людина умре, то обмивати і наряджати мусів хтось свій. Обов'язково чи донька, чи невістка. Якщо нема своїх дітей, то вже кличуть чужих» [2]. З часом обмивати покійника стала старша жінка, вона ж його і вдягала. Місцеві назви – «наряджувала», «наредить», «редить» «нарьиджували». Інколи до цього часу тіло заходилося. Тоді крім практичного способу (розігрівання тіла гарячою водою), застосовували і магичні дії: просили покійника допомогти вдягнутися, не чинити опору. «Там називають його по імені і, що вдягають, то просять, аби мертвий помагав сам собі» [1]. Одягали зазвичай на лавці під вікнами, хоча в с.Липовиці Рожнятівського району покійника споряджали прямо на столі. «На столі прямо й небіжчика редили» [8].

За віруваннями, речі, що контактували з померлими, наділені магичними властивостями. Тому завжди знаходилися люди, які намагалися їх використати в своїх цілях, завдати шкоди, наслати хворобу чи смерть чи навпаки – досягти зцілення, успіху, добробуту.

Найперше слідкували, щоб ніхто не набрав собі «мертвої води» – води, якою мили покійника. «Ту воду, якою мили померлого, виливали в те місце де не ходять люди, ні худоба. Говорили, не дай Боже, щоб зійти на мертву воду, то людина стає калікою, а худобина може також загинути» [1].

Також викидали десь в хаші або закопували в яму ті предмети, якими обмивали покійника (мило, гребінь, бритва, рушник). «Ті предмети, якими обмивали померлого, закопували в землю так, щоб ніхто не знав про це місце» [1].

Для ворожіння використовували і шнурок, яким зв'язували ноги покійника. «Бували випадки, що люди билися за шнурка. Найчастіше траплялося так, що прийшовши розв'язувати шнурок, рідні його не могли вже знайти, бо його непомітно викрали. Родина старалася не допустити цієї крадіжки і сторожувала біля покійника по черзі» [26, с. 61].

Цей шнурок чи мотузок широко використовували в народній магії та ворожінні. Найчастіше ним лікували біль в руках, ногах, зубний біль, родимі плями. Також це відомий ефективний засіб любовної магії, вда-

ло вийти заміж, перешкодити подружній зраді тощо. «Особливо цінний шнурок, що повісильника зав'язують. То та дівка, що вкраде – зразу віддасться. У нас є така приказка: мабуть, що з повісильника шнурка мала, що скоро віддалась» [2]. «Шнурки – аби діти гарно віддалились. Аби сі гарно вели» [5]. Ним користувалися, щоб виграти судові процеси або якісь суперечки. «В суді гарно виграти справу» [5]. Захищав воїнів на війні від куль та смерті. А також сприяв гарним торгам на ярмарках та базарах: «Аби на базарі гарно спродатись» [5].

Подібні повір'я поширені за межами і Східної Бойківщини.

Жінка, яка мила й споряджала покійника, опісля його поховання повинна була і замести підлогу, а в деяких селах її і вимити. Сміття, яке набирувалося, теж обов'язково спалювали в хащах, де не ходять люди.

Найчастіше чоловіків вдягали в сорочку та штани «портки», підперізували вовняним шнуром «волокою» або крайкою, на голові шапка. Жінку одягали в сорочку, білу спідницю, місцева назва «фартух», білий або в квітки фартух «запаску», пацьорки, чіпець і хустку [19, с. 162]. Ноги обмотували шматками полотна та зав'язували шнурками. В середині ХХ ст. стали одягати кімнатні тапки або черевики. Як правило, верхній одяг не використовували.

Часто люди заповідали, щоб їх поховали у весільному одязі або принаймні його поклали в труну. «Колись такий звичай мав місце. В якому людина брала шлюб, в тому і хоронили. Зараз старі люди хочуть, щоб шлюбне вбрання, в кого збереглося, то клали в труну» [1].

У повний весільний стрій наряджали неодружену молодь. Померлим хлопцям та дівчатам плели вінці з барвінку, в Долинському районі з «кам'янків» – брусниці, рвали таке зілля тільки в чагарниках, де не ступає нога людини. «Дівка чи хлопець, то їм давали вінець барвінковий і з ним і ховали» [8]. До рукава чи пояса померлому причіпляли хустку або рушник. В деяких селах парубкові хустку клали до кишені, дівчатам же стелили під плечі. Коси розплітали. На палець виливали шлюбний перстень з воску. Варто зазначити, що в селах східної Бойківщини восковий перстень давали без винятку всім покійним. «Перстень з воску робили всім: і старим, і молодим» [8].

Не дозволялося одягати як молоду покритку, її завивали в хустку. Померлих немовлят пеленали в «крижмо», старших – в довгу домоткану сорочку, дітей після семи років хоронять як молодих.

13. Обрядова та звичасва практика українців

Заборонялося одягати покійника в одяг живих людей (щоб не накликаєти на них смерть), зав'язувати вузли, щось пришивати на померлому, застібати гудзики тощо.

Нарядженого мерця клали на ослоні. В етнографічній літературі є відомості, що на столі спочивали маленькі діти до шести років [33, с. 79], [12, с. 213]. Хоча, за свідченнями респондентів, в деяких селах мрець лежав на столі три дні: «Як помиють, то перше не клали у труну, а три дні лежить на столі. А в труну кладуть, коли вже хоронити» [2]. З часом для цього стали використовувати дощаний «катафельок», який застеляли ковдрою, вишитим простиралом та веретою. Під голову клали подушку, набиту стружками від труни та травою, під неї стелили вишитий рушник, жінці – хустку. В с. Суходіл, що на Рожнятівщині, дотримуються архаїчного звичаю, в подушку зашивають пшона та землі з долівки: «В подушку клали пшона і земле» [2]. Мерця накривають полотном, щоб не повертався.

Обережно потрібно було поводитися і з голкою, якою шили подушку. Опісля її закидали у землю. «Пильнують також, щоб не вкрали голку, якою шили подушки. Іглу цю закидали у землю» [2]. За віруваннями, її могли використати для приворожування хлопця. По-місцевому – «пришити хлопця».

Мерця накривають полотном, щоб не повертався на цей світ. На столі біля померлого лежить хліб, Євангеліє та розп'яття. У посудині з житом стоїть освячена стрітенська свічка. По обидві боки ослона у великих церковних підсвічниках горять свічки. У минулому їх примощували прямо на лаві.

В хаті полотном закривають дзеркала, зупиняють годинника, на столі чи вікні ставлять воду та окраєць хліба, вірячи, що душа п'є воду, умивається в ній та їсть хліб [21, с. 113]. Ці сакральні предмети знаходяться в хаті дев'ять, інколи, за віруваннями, сорок днів. В с. Кальна Долинського району існує повір'я: «Три дні душа в хаті і все видить, у дев'ять днів йде до неба, у сорок днів шукає своє місце на небі» [4].

До садиби проститися з померлим приходять родичі та односельці. Широковідомого нині звичаю приносити щось з собою т. з. «гостинці» в минулому не було.

Голосити біля покійника в народі називалося «заводити», рідше – «оплакувати померлих». «Колись у нас обов'язково заводили. Це

заводили колись дочки. Зараз трохи ще голосять, але не так. Більше плачуть» [2].

Ревне оплакування мерця завжди вважали ознакою «доброго» похорону, горяни вірили, що голосячи можна змити гріхи покійного, полегшити його перехід в «той світ», залити сльозами пекло тощо. На думку дослідників, є певна музично-емоційна спорідненість між голосіннями та заклинаннями і це вказує на їх давнє дохристиянське походження [14, с. 810].

Голосили в народі переважно жінки з родини, а також куми та сусідки [31, с. 23]. За звичаєвою вимогою, що була поширена в селах ще на початку ХХ ст., кожна горянка повинна бути доброю плакальницею. Не вміти «заводити» було таким же соромом, як не вміти прясти, ткати, працювати в полі [14, с. 810].

В селах східної Бойківщини досить довго, щонайменше до 40-их років ХХ ст., існувала традиція спеціального найму на похорон плачок. «Для того, щоб показати, як сім'я померлого шкодує про свою втрату – голосили. Цей обряд робили виключно родичі або ж наймали спеціальний хор – плакальниць. Іноді голосіння було чути майже на все село, особливо якщо це були професійні плакальниці» [9а]. Найкращими вважалися довгі віршовані голосіння, з поетичними зверненнями та пестливими порівняннями, сповненими жалю.

*Ой газдику мій газдику,
Ще не пора тобі вмирати,
Тобі ще було газдувати,
А не від нас сі вібирати,
Який деньок погідненький.
Який деньок величенький,
То сі з тобов наговорю,
Промов до нас хоч слово,
Бо без тебе буде прикро,
Бо без тебе буде гирко.
Ти теж господарку знав,
Йй так усьому лад давав,
Такої праценьки надбав,
Тай свою хату гет лишаєш,*

13. Обрядова та звичасва практика українців

*А другу – під землицею вібираєш,
Нема там навіть ні вікна.
І ніякого світла,
А вна така холодна,
А вна така тіжка,
Йой, йой, йой [10, с. 250].*

Цікавим явищем в бойківських голосіннях є так зване йойкання, суть якого полягає в тому, що дуже голосно й протяжливо жінки повторюють «Ой - ой - ой!».

Інколи голосіння виконували і чоловіки: вдівці голосили за дружинами, батько за дитиною і т. д. «До XVIII ст. була традиція, за якою священники самі голосили на похоронах. В кінці ж століття єпископи заборонили цей звичай, оскільки вважали, що раз служителі церкви так оплакують померлих, то Ісус Христос даремно помер і воскрес» [34, с. 4].

Для виконання голосінь існували певні правила: найбільше голосять, коли відвідують померлого, коли виносять домовину, біля могили. Не можна плакати над труною після заходу сонця і не радять плакати після поховання: «Щоб не прикликати померлого, щоб не був у мокрому, не можна голосно плакати, не порушувати їхній спокій» [1] тощо. Заборонялося матері плакати за своєю дитиною чи принаймні за першою. «Якщо померла дитина і мати прощається, то треба, щоб на неї не впала сльоза... бо дитина то ангел і це погано, коли її заллють сльози» [5].

За українським звичаєм, померлий повинен обов'язково переночувати в своїй оселі, в цей час біля нього перебувають люди – це так зване нічне пильнування, або чування. Місцева назва «світівки». «Люди сидять цілу ніч біля покійника – це називається світівки. Ідуть на світівки» [7]. «Поки три дні лежить дома, народ три дні і три ночі чергує ставить свічки. Чергують свої і чужі. Могли бути і чоловіки, і жінки» [2]. За традицією, померлого необхідно «стерегти» від злих сил після заходу сонця [23, с. 188].

Увечері до оселі приходив священник, дяк і паламар правили пахлаху та читали Псалтир. Присутні палили свічки, співали «Вічна пам'ять», «Зі святими упокій». Після Другої світової війни священ-

ників та дяків було обмаль, тож люди самі читали Псалтир і ховали покійників [26, с. 61].

Однією з особливостей похоронної звичаєвості не тільки бойків, а й всіх верховинців, є тривале побутування такого давнього обрядового звичаю, як ігри біля покійника. Як свідчать польові записи автора, вони існували в селах східної Бойківщини до середини ХХ ст., а в деяких селах Липовиця, Суходіл, Луги Рожнятівського району, Вишків Долинського району до сімдесятих років ХХ ст.

В народі їх називали – «бавитися коло покійника». Влаштовували першого і другого вечора по смерті людини, коли небіжчик знаходився в оселі: «Бавилися коло покійника. Покійник у мене лежав в тій хаті, а в цій бавилися» [8]. В цих найархаїчніших ритуальних забавах мали місце ігри, розваги, веселощі та жарти. Брало участь багато людей. «Ігри такі були, що нераз катафельок рушили» [8]. Все це дозволяє їх кваліфікувати як пережитки давніх ритуальних оргій біля мерця. [21, с. 182].

Найпоширенішою грою був «Лешук», «Лашук», його різновидність «Бити дупака», «У дупака». Відомою була гра «Везуть цеглу», «Шишак» [29, с. 383]. «Ігри при покійному обов'язково були. Два дні і дві ночі грали. У дупака, мастилися сажою. І дорослі, і діти гралися» [3].

Як зауважують дослідники про ритуальні забави: «Що сам нарід забув уже первісне призначення веселих забав і пояснює їх потребою розвеселити родину і присутніх» [23, с. 204]. Таке ж пояснення дають і респонденти: «Це робили, аби ніч перебула, аби скорше» [8].

В цей час на садибі виготовляють труну та копають яму. За звичаєм, це роблять чужі люди. Давніше домовини були переважно прямокутні чи трапецієподібної форми з плоским віком, з часом стали з'являтися труни з випуклим «горбатим» віком. «Давні труни мали кришку рівну, як ящик, не горбату. Це тепер зачали так робити» [2].

Найпоширенішою назвою кришки труни в бойківській говірці є «віко», «вічко». В с. Суходіл Рожнятівського р-ну кажуть «трутник» [2]. Завчасне виготовлення труни у бойків було ще досить поширеним на початку ХХ ст.

Копали могили «копачі», «гробарі», «гробокопи», за послуги їм давали гроші і приносили обід. Могилюню яму в селах східної

13. Обрядова та звичасва практика українців

Бойківщини інколи викопували за день-два. На ніч, щоб в ній не поселилася нечиста сила її накривали.

У кожному краї є свої звичаї, обряди, традиції, що передаються з покоління в покоління. В основі українських звичаїв та обрядів закладено народний світогляд, що сформувався на ґрунті багатьох язичницьких ритуалів та культів під впливом християнської церкви. Характерною особливістю похоронної звичаєвості населення східної Бойківщини є її тривала незмінність та стійкість проти обрядових нововведень. Отже маючи загальноукраїнську основу, вона й донині вирізняється певними локальними особливостями, що з'явилися внаслідок своєрідності історико-політичного, економічного та культурно-етнічного розвитку.

СПИСОК РЕСПОНДЕНТІВ (ВЛАСНІ ПОЛЬОВІ ЗАПИСИ АВТОРА):

1. Грелюк Ганна Іллівна, 1950 р. н., с. Луги Рожнятівського району Івано-Франківської області. Запис 2007–2008 рр.
2. Гуцул Стефанія, 1921 р. н., с. Суходіл Рожнятівського району Івано-Франківської області. Запис 2007–2008 рр.
3. Друляк Євка Степанівна, 1928 р. н., с. Вишків Долинського району Івано-Франківської області. Запис 2010 р.
4. Дяк Катерина Юрківна, 1941 р. н., с. Кальна Долинського району Івано-Франківської області. Запис 2010 р.
5. Дяків Софія Дмитрівна, 1925 р. н., с. Кальна Долинського району Івано-Франківської області. Запис 2010 р.
6. Федоришин Софія Василівна, 1957 р. н., с. Кальна Долинського району Івано-Франківської області. Запис 2010 р.
7. Худяк Ярослава Йосипівна, 1945 р. н., м. Перегінськ Рожнятівського району Івано-Франківської області. Запис 2011 р.
8. Чоповська Марія Іванівна, 1921 р. н., с. Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області. Запис 2007–2008 рр.
9. Шубинець Марія Михайлівна, 1936 р. н., с. Вишків Долинського району Івано-Франківської області. Запис 2010 р.
- 9а. Якимів Павліна Василівна, 1936 р. н., с. Верхній Струтин Рожнятівського району Івано-Франківської області. Запис 2011 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

10. Василечко Л. Стежками відлуння / Л. Василечко. — Івано-Франківськ, 2003. — 286 с.
11. Велецкая Н. Н. О некоторых ритуальных явлениях языческой погребальной обрядности / Н. Н. Велецкая // История, культура, фольклор и этнография славянских народов : VI Международный съезд славистов. — М., 1968. — С. 192–212.
12. Вовк Хв. Студії з української етнології та антропології / Хв. Вовк. — К., 1995. — 335 с.
13. Гнатюк В. М. Похоронні звичаї та обряди / В. М. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXI–XXXII. — С. 203–424.
14. Гузій Р. Ритуальне оплакування померлих в похоронній звичаєвості українців Карпат / Р. Гузій // Народознавчі зошити. — Львів, 2000. — № 5. — С. 809–815.
15. Гузій Р. Традиційні способи перепроводження померлого на кладовище в похоронній звичаєвості українців Карпат / Р. Гузій // Народознавчі зошити. — Львів, 2001. — № 3. — С. 528–531.
16. Гузій Р. Б. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Спец.: 07.00.05. Етнологія / Роман Богданович Гузій. — Львів, 2002. — 23 с.
17. Кагаров Е. Религия древних славян / Е. Кагаров // Карпатский сборник. — М., 1972. — С. 66–74.
18. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці» / Р. Кирчів. — К., 1990. — С. 163–206.
19. Кміт Ю. Похоронні звичаї і вірування у бойків / Ю. Кміт // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1915. — Т. СХХІІ. — С. 161–166.
20. Кобзан І. Голосіння як один з елементів поховальної обрядовості бойків [Електронний ресурс] / Інна Кобзан. — Режим доступу: http://info-kalush.at.ua/index/golosinnja_jak_odin_z_elementiv_pokhovalnoji_obrjadovosti_bojkiv/0-39.
21. Конобродська В. Л. Поліський поховальний і поминальний обряди : монографія / В. Л. Конобродська. — Житомир, 2007. — Т. 1. — С. 1–355.
22. Котляревський А. О погребальных обычаях языческих славян / А. Котляревський // Сочинения А. А. Котляревського. — Санкт-Петербург, 1891. — Т. 49. — С. 1–296.
23. Кузеля З. Посижіне і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi / З. Кузеля // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. СХХІ. — С. 173–224.

13. Обрядова та звичасва практика українців

24. Кузеля З. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі : огляд студій і бібліографія / З. Кузеля // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXI–XXXII. — С. 1–129.
25. Дем'ян Л. Похоронні обряди і вірування із Веречанського округу / Л. Дем'ян // Подкарпатська Русь. — Ужгород, 1927. — № 5. — С. 123.
26. Небесна З. Поховальна традиція українців на Бойківщині наприкінці XX – на початку XXI століття / З. Небесна // Етнічна історія народів Європи. — С. 59–62.
27. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле. — М., 1956. — 422 с.
28. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. — К., 1984. — Т. 1. — 503 с.
29. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. — К., 1984. — Т. 2. — 516 с.
30. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М., 1988. — 783 с.
31. Свенціцький І. Похоронні голосіння / І. Свенціцький // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXI–XXXII. — С. 1–129.
32. Франко І. Галицько-руські народні приповідки / І. Франко // Етнографічний збірник. — Львів, 1907. — Т. 2, вип. 1. — 300 с.
33. Франко І. Етнографічна подорож на Бойківщину / І. Франко // Жовтень. — 1972. — № 9. — С. 74–80.
34. Франко І. Карпатські бойки і їх родинне життя / І. Франко // Альманах 1-й вінок. — Львів, 1887.
35. Циганюк О. Обрядові ігри в похоронній звичасвості українців / О. Циганюк // Народознавчі зошити. — Львів, 1998. — № 5. — С. 646–647.
36. Шухевич В. Гуцульщина : перша і друга частини / В. Шухевич. — Верховина : Гуцульщина, 1997. — 352 с. — Репринт. вид.